

Kurdiyat

Yıl/Sal/Year: 2023

Sayı/Hejmar/Issue: 8

e-ISSN 2717-8315

Doi: 10.55118/kurdiyat.1350471

Rüpel/Sayfa Page: 31-50

Article Types/Cureyê Gotarê/Makale Türü:
Research Article/Gotara Lêkolînê/Araştırma Makalesi
Received/Dema Hatîne/Geliş Tarihi: 26.08.2023
Accepted/Dema Pejirandinê/Kabul Tarihi: 24.09.2023
Veysel BAŞÇI, Dr. Öğr. Üye., Batman Üniversitesi.
veyselbasci77@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1525-0355

Reviewing and Plagiarism/ Değerlendirme ve İntihal:
This article has been reviewed by at least two anonym
reviewers and scanned by iThenticate plagiarism
website./ Bu makale iki taraflı kör hakem sistemine
göre en az iki hakem tarafından değerlendirilmiştir ve
iThenticate adlı intihal sitesinde taranmıştır./ Ev gotar
herî kê m ji aliyê du hakeman va hatiye nixrandin û di
malpera intihalê ya iThenticate ra hatiye derbaskirin.

Citation/Atf: Başçı, V. (2023). Bandora şaxa terîqeta
Qadirî-Xalisî li Anatolyayê, *Kurdiyat*, 8, 31-50.
DOI: 10.55118/kurdiyat.1350471.

BANDORA ŞAXA TERÎQETA QADIRÎ-XALISÎ LI ANATOLYAYÊ

Veysel BAŞÇI*

Kurte

Terîqeta Qadirî ku yek ji du terîqetên mezin ên cihana Îs-
lamê ye û di nav kurdan de jî bi heman rengî belav bûye. Di ser-
dema yekem de hebûna sofîyên kurd ên wekî Ebu'l-Hesen Elî
b. Muhemed el-Qureyşî yê Hekkarî ku di silsileyê Qadiriyan
de cih girtiye, herwiha hebûna xizm û eqrebayên Şêx Evdilqa-
dirê Geylanî û nevî û naskiren nêzikî wî, di cih û warên kurdan
de heta pênc nifşan berdewam kiriye; ev tişt bûne sedem ku
ev terîqet bi lezûbez pêş bikeve û di nav kurdan de wesayet û
têkiliyên xizimtiyê bi dest bixe. Di dîrokê de çend şaxên giring
ên vê terîqetê di cih û warên kurdan de derketine ku yek ji wan
şaxên giring jî şaxa *Xalisî* ye. Şêx Ziyaûdîn Evdirehman Xalis
Telebanî, şaxa Xalisiye di sedsala XIX-an de damezirandiye.
Ev şaxa terîqetê ku ji Misirê heta Sûriyê, ji Îranê heta Kavkas-
yayê li erdnîgariyeke berfireh belav bûbû, bi saya xelîfeyên
ku Şêx Evdirehman Xalis li hin herêmên Anatolyayê destnîşan
kiribû, bandora xwe hîn zêdetir kir. Xelîfeyên Şêx Evdireh-
man Xalis ên wekî Mûr Elî Baba, 'Umer Xudayî Baba, Dede
Osman 'Ewnî Baba ku li parêzgehên wekî Sêwas, Amasya,
Toqat, Elezîz û Rihayê cih bûbûn, bûn sedema belavbûna vê
terîqetê li Anatolyayê. Di çavkaniyên dîrokî yên Osmanîyan de
gelek caran behsa bandora malbata şêxan Telebanîyan hatiye
kirin. Hin kesayetên giring ên burokrasiyê, wekî Mustefa Saf-
fet (Yetkin) Efendî, ku di serdema Siltan Evdilhemîd de serokê
Meclîsa Meşayîxê û paşê jî bûbû wekîlê Rihayê û di komîteya
îdarî ya *Cemîyeta Sofîyê* de cih girtibû, bûn xelîfe û nûnerê
Şêx Elî Telebanî yê kûrê Şêx Evdirehman Xalis, li Anatolyayê.
Bandora malbata şêxan Telebanî/Xalisî di Tirkiyeya nû de jî
demeke dirêj li gelek bajarên bi taybetî li Stenbol, Îzmir, Bur-
sa, Elezîz, Erzirom û Trabzonê berdewam kir. Ev bandor bi
saya Mustefa Xeyrî Baba yê Meletî, Şêx Mustefayê Sêwasî,
Şêx Keremê Ercîşî, Şêx Mistefayê Qersî, Şêx Evdillahê Trab-

* Spasdarê hevkarê hêja Dr. Çetin Taş im ji bo serastkirina vê gotarê ji aliyê rêziman ve.

zonî demeke dirêj li Tirkîyeyê berdewam kiriye û heta niha jî didome. Çavkaniyên dîrokî yê Osmanî û Tirkîyeyê yê îroyîn gelek caran behsa bandora malbata şêxên malbata Telebanîyan kirine. Dikare bê gotin ku di sed sala XIX-an de piştî Şêx Xalîdê Şehrezorî û Xalîdîtî, tesewifa kurdî ya ku herî zêde bandora xwe li Anatolyaya û Tirkîyeya nû kiriye, terîqeta Xalîsîyeyê ye ku jî aliyê Şêx Evdîrehman Xalîs Telebanî ve hatiye damezrandin. Lewma di vê lêkolînê de pêşî bandora siyasî-civakî ya şaxa terîqeta Qadirî-Xalîsî

ku yek ji şaxên terîqeta herî giring e û di valahiya siyasî û civakî ya jî holêrabûna mîrektiyên kurdan de derketiye pêş, dê bê vegotin. Piştî, ji parêzgeha bajarên wekî Mûsil, Kerkûk û Silêmanî de derbas dibe û li ser têngiştina tesewifî ya li Anatolyayê de kiriye, dê bê nîrxandin. Herwiha behsa hin xelîfe û nûnerên vê şaxa terîqetê jî dê bê kirin.

Peyvên Sereke: Tesewif, Terîqet, Qadirî, Xalîsî, Anatoliya.

Kadirî-Halîsî Tarikat Kolunun Anadoludaki Etkisi

Özet

İslam dünyasının büyük tarikatlarından birisi olan Kadirîlik, Kürtler arasında en hızlı yayılan tarikatların başında gelir. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kureşî el-Hakkârî gibi ilk dönem Kürt sülûfilerinin Kadirîlik silsilesi içerisinde yer alması, Şeyh Abdülkadir-i Geylânî'nin hısımları ve akrabaları ile kendisine yakın isimlerin Kürtlerin yaşadığı coğrafyada beş kuşak süren uzun dönem mevcudiyetleri gibi etkenler bu tarikatın Kürtler arasında vesayet ve akraba ilişkileri de kazanarak hızla yayılmasını sağlamıştır. Tarih boyunca bu tarikatın Kürt coğrafyasında birkaç önemli kolu ortaya çıkmıştır ki bu önemli kollardan birisi de XIX. yüzyılda Şeyh Ziyaüddin Abdurrahman Hâlis Tâlabânî tarafından temellendirilmiş olan *Hâlisîyye* koludur. Kadirî-Hâlisî tarikat kolu ilk müessesleştiği Kerkük ve çevresinde zamanla koruyucu bir niteliğe dönüşmüş, geniş tarikat ağı vesilesiyle de on binlerce mürit ve taraftara kavuşarak kısa süre içerisinde Mısır'dan Suriye'ye İran'dan Kafkasya'ya uzanan geniş bir coğrafyada etkili olmayı başarmıştır. Şeyh Abdurrahman Hâlis, söz konusu bölgelerdeki Kadirî tekke ve hanaklara halifeler atamak suretiyle irşad faaliyetlerini genişletmiştir. Anadolu'da da nüfuzu giderek artan Şeyh Abdurrahman Hâlis'in Mûr Ali Baba, Ömer Hüdâyî Baba, Dede Osman Avnî Baba gibi halifeleri Sivas, Amasya, Tokat, Elazığ ve Urfa vilayetlerinde Kadirî-Hâlisî tarikatını yayan isimler arasındadır. Osmanlı tarihi kaynaklarında Tâ-

labânî Şeyh ailesinin nüfuzundan ve etkisinden defaatle söz edilmiştir. Abdülhamid döneminde *Meclis-i Meşâyih Reisi*, ardından Urfa milletvekili ve aynı zamanda Anadolu'da faaliyet gösteren *Cem'iyet-i Sûfiyye*'nin idare heyetinde yer alan Mustafa Saffet Yetkin gibi bürokraside yer alan bazı önemli isimler Şeyh Abdurrahman Hâlis'in oğlu ve halifesi Şeyh Ali Tâlabânî'nin halifesi ve Anadolu'daki mümessili olmuşlardır. Tâlabânî Şeyh ailesinin İstanbul, İzmir, Bursa, Elazığ, Erzurum ve Trabzon olmak üzere birçok ilde etkisi uzun süre devam etmiştir. Mustafa Hayri Baba Malatyavî, Şeyh Mustafa Sivasî, Şeyh Kerem Erçişi, Şeyh Mustafa Karsî, Şeyh Abdullah Trabzonî gibi isimler vasıtasıyla bu etki uzun süre devam etmiş ve halen de devam etmektedir. Denilebilir ki Mevlâna Halid Şehrezori el-Bağdadî'den sonra Anadolu'da en fazla etki ve nüfuz sahibi olmuş Kürt mutasavvıf, Şeyh Abdurrahman Halis Tâlabânî ve kurucusu olduğu Kadirî-Halîsî tarikat koludur. Dolayısıyla bu çalışmada ilkin Kürt mirliklerinin ortadan kalkmasıyla birlikte oluşan siyasî ve sosyal boşlukta öne çıkmış önemli tarikat kollardan birisi olan Kadirî-Hâlisî tarikat kolunun siyasal-sosyal nüfuzu ile yerleşik olduğu Musul, Süleymaniye ve Kerkük gibi vilayetleri aşarak Anadolu sahasındaki tasavvufî hayata etkisine ve dahi halife ve mümessillerine değinilecektir.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Tarikat, Kadirî, Hâlisî, Anadolu.

The Influence of the Sufi Order Qadirî-Khalisî in Anatolia

Abstract

The Qadiriyya, one of the major sects of the Islamic world, is one of the most rapidly spreading Sufi orders among the Kurds. Factors such as the inclusion of early Kurdish Sufis such as Abul-Hasan Ali ibn Mohammad al-Kureishi al-Hakkari in the Qadiriyya lineage, the presence of names closely related to Shaykh Abdul Qadir al-Jilani among his relatives and acquaintances in Kurdish-inhabited regions, and their long-term presence over five generations in Kurdish geography have contributed to the rapid spread of this order among Kurds, gaining influence and kinship. Throughout history, several important branches of this order have emerged in the Kurdish region, and one of these important branches is the Halisiyye branch, founded by Sheikh Ziyauddin Abdurrahman Khalis Talabani in the 19th century. The Qadiri-Khalisi order first established itself in and around Kirkuk and gradually developed into a protective organisation. Through its extensive network, it quickly became influential in a wide geographical area stretching from Egypt to Syria, from Iran to the Caucasus. Sheikh Abdurrahman Khalis expanded his caliphs/khalifas activities by appointing successors to Qadiriyya tekkes and hankahs in these regions. In Anatolia, Sheikh Abdurrahman Khalis, whose influence grew steadily, had disciples such as Mor Ali Baba, Omer Hodayi Baba, Dede Osman Avni Baba, who contributed to the spread of the Qadiriyya-Khalisi order in provinces such as Sivas, Amasya, Tokat, Elazig and Urfa. Ottoman historical sources frequently

mention the influence and impact of the Talabani sheikh family. Some important figures in the bureaucracy during the Abdulhamid era, such as the Chairman of the Council of Sufi Sheikhs, later MP of Urfa, and members of the Board of Directors of the Sufi Society operating in Anatolia, such as Mustafa Saffet Yetkin, became disciples and representatives of Sheikh Ali Talabani, the son and successor of Sheikh Abdurrahman Khalis. The influence of the Talabani sheikh family continued in many cities of the Anatolia, including Istanbul, Izmir, Bursa, Elazig, Erzurum and Trabzon. Thorough personalities such as Mustafa Hayri Baba Malatyavi, Sheikh Mustafa Sivasi, Sheikh Kerem Ercishi, Sheikh Mustafa Karsi, Sheikh Abdullah Trabzoni, this influence lasted for a long time and still exists today. It can be said that after Mevlana Khalid Şahrazori al-Baghdadi, Sheikh Abdurrahman Khalis Talabani and the Qadiri-Khalisi branch he founded were the most influential Kurdish Sufi mystics in Anatolia. Therefore, in this study we will first examine the political and social influence of the Qadiri-Khalisi branch, one of the prominent Sufi orders that emerged in the political and social vacuum created by the disappearance of the Kurdish principalities, and its impact on religious life and Sufi understanding in Anatolia. We will also look at the role of the caliphs and representatives of this branch, which extended from the provinces of Mosul, Sulaymaniyah and Kirkuk to Anatolia.

Keywords: Sufism, Sect, Qadiri, Khalisi, Anatolia.

Destpêk

Terîqeta qadirî ku yek ji terîqetên herî mezin a cihanê Îslamê ye û di serdema destpêka xwe de li cih û warên kurdan belav bûye. Îhtimala kurdûna Şêx Evdîlqadirê Geylanî (kd. 1116) ku pîrê damezirînerê vê terîqetê ye (Tenik, 2015: 55), yan jî ew, di derûdora çandî ya bi ramanên kevnar ên îranî-genostîk ên wek *muşebbihiyeyê* gihîştîye, bûye yek ji wan sedemên herî giring ku ev terîqet di nav kurdan de zû belav bibe. Li gorî Nikitin (2008: 388) sedema belavbûna terîqeta qadirî di nav erd û eşîrên kurdan de ew e ku ew bixwe kurd e yan jî ji ber ku xizm-eqreba û neviyên wî, li pênc nîşan li cih û warê kurdan de mezin bûne. Nîşaneyên herî giring a ku vê ramana Nikitin piştrast dike hebûna sofîyan wekî Ebu'l-Hesan Elî b. Muhemmed b. Mewlana el-Qureyşî el-Hekkarî (kd. piştî 1079) û yek ji neviyên wî Şêx Şemseddîn Elî ye ku bi saya wan, qadirîti jî rojên ewil di nav kurdan de belav bûye. Birêxistinkirina ramana kurdî ya sofîtiyê di nav eşîrên kurdan an jî çîna serdest a kurdî di hin serdemên dîrokê de faktoreke din e ku bûye sedem, terîqeta Qadirî bi leztir di nav kurdan de belav bibe. Bi rastî jî mîrê Hekkariyê Seyîd Suleyman Baba (kd. piştî 1642) yek ji wan mîrên kurdan ên navborî ye. Wek mînak, Seyîd Muhemed Nûdehî (kd. piştî 1650) ku jî seyîden malbata Berzenciyan e, berê întisabê terîqetên wekî Nûrbexşîye û Xelwetiyyeyê kiribû, piştî ku derbasî terîqeta Qadirîyeyê bû û bi nasnavê *Kibriyu'l-Ehmer* hat naskirin, ev terîqet di nav kurdan de bi leztir belav bû. Malbateke din a seyîd ku di vê belavbûnê de bûye alîkar, bê guman malbata *Nehriyan* e. Wekî ku tê zanîn, malbata Nehriyan neviyên Şêx Evdîlqadirê Geylanî ye û malbeteke mezin û xwedî zar û zêç in ku ûrta wan jî digihîje Hz. Pêxember. Ev malbata ku îro bi paşnavê *Geylanî* û *Geylanîzade* tê naskirin, ji aliyê bav digihîjin Hz. Huseyn û ji aliyê dê ve jî digihîjin Hz. Hesen. Lewma ew malbat hem wekî *şerîf* hem jî wekî *seyîd* tê nasîn ku ev herdu nasnav di cihana îslamê de pir kêmtên dîtin. Ji xeynî van nasnavan, ji ber ku ev malbat demeke dirêj bi dîn û terîqetê re têkildar bûne, bûye sedem ku wekî *Malbata Şêxan* li erdnîgariya çandî ya ku tê de dijîn, nasname û otorîteya dînî û çînî îfade bike. Berê li *Nehriyê* (ku girêdayî navçeya Şemzînana Colemêrgê bû) bi cih bûne û piştî ew navçe ji aliye dewletê ve bûye gund. Ji ber vê yekê bi navê *Sadatên Nehrî* yan jî *Seyîdên Nehrî* yan jî *Sadatên Şemzînî*, *Şêxên Şemzînî*, *Şêxên Şemzînan* hatine naskirin. Malbata *Sadatên Nehrî* wekî zarokên Şêx Ebûbekir Evdîleziz Geylanî (kd. 1206) neviyê Şêx Evdîlqadirê Geylanî ji Akreyê hatine vê herêmê û li gorî hin gotinan, ew jî herêma Şengalê hatine û li gundê *Stûnê* ya navçeya Herkî ya Şemzînana îro bi cih bûne (Başçı, 2022: 37). Şêx Heyder Geylanî, yek ji neviyên Şêx Ebûbekir Ebdîleziz Geylanî ye, demekê li vî gundî bi çend şagirdên xwe re jiyaye û li vê herêmê terîqeta qadirî belav kiriye (Nikitine, 2008: 388-389). Herwiha bi belavbûna terîqeta qadirî re di erdnîgariya berfireh a kurdan de, bi demê re çend şaxên giring derxistine meydana. Bêguman yek ji wan şaxên giring *Muştaqiye* ye ku ji aliyê Seyîd Mustefa Muştaqê Bedlîsî (kd. 1831) ve hatiye damezrandin û ya din jî şaxa *Xalîsiye* ye ku ji aliyê Şêx Evdîrehman Xalîs Telebanî (kd. 1858) ve li Kerkûkê hatiye damezrandin.

1. Malbata Şêxên Telebanî û Têkiliya Şêx Evdîrehman Xalîs Telebanî bi Terîqeta Qadirî re

Malbata Şêx Evdîrehman Xalîs Telebanî ku wekî *Malbata Şêxên Telebanî* jî tê naskirin, bi eslê xwe ji rojhilata Kurdistanê ye. Ew ji kurdên *Kakesûrî*, şaxekî eşîra *zengenê* ye, lê bi navê *Şêxên Teleban* yan jî *Şêxên Telebanî* navdar bûye. Bi rastî jî şair Şêx Riza Telebanî, kurê navîn yê Şêx Evdîrehman Xalîs Telebanî ye, di dîwana xwe de bi helbesteke farisî wiha behsa vê mijarê kiriye:

*Evdirehman Telebanî bi navê Xewsê duyem li cihanê navdar e
Ceddê wî Mehmûd, bavê wî Ehmed e, her sê jî welî ne, qutbê qutban e
Herçiqas Mehmûd ji zengeneyê bê zanîn jî, lê murîdê Pîrê Lahor e
Herçend bi eslê xwe gulek be jî pelek ji rezê Kakesûrîyê ye (Başçı, 2020: 32).*

Rustem Axa, bapîrê Şêx Mela Mehmûd (kd. 1800) ku cara yekem navê wî di zarên malbata şêxên Qadîrî-Telebanî de derbas dibe, eslê xwe ji bajarê *Bûkan* a Kurdistana Îranê ye. Piştî li herêma *Qeredax* a Kurdistana Iraqê bi cih bûye û Mela Mehmûd jî li wir hatiye dinyayê. Ew bi qîza Mîr Îsmail, serokê eşîra zengenê re zewicîye. Mela Mehmûd bi saya merivantiyê ku bi serokên eşîran re datîne, ew kiriye endamê eşîrê û herwiha hiştiye ku ew bikeve nav çîna bijarte ya wê eşîrê jî. Ji ber vê, rol û rîsta xwe ya di eşîra zengenê de bû sedem ku jê re bibêjin Şêx Mela Mehmûdê Zengenê (Başçı, 2020: 33). Şêx Mehmûdê Zengenê xelîfetiye ji Şêx Ehmedê Hindî el-Lahorî (kd. 1747) wergirtiye û cara ewil li gundê *Tekyayê/Qerhê* tekyayek ava kiriye û li wir dest bi xebatên îrşadê kiriye. Şêx Ehmedê hindî demekê li gundê *Qerhê* dimîne û rêberiya murîdê xwe Şêx Mehmûd dike. Şêx Ehmed (kd. 1834) kur û xelîfeyê Şêx Mehmûd, li hemberî gundê *Qerhê* gundekî nû bi navê *Telebanî* ava dike. Ji vir pê ve jî ev malbat navê *Malbata Şêxên Telebanî* digire. Piştî, malbata şêxên Telebaniyan bi toreyên derwêşî yên ku di serdema Şêx Ehmed de li Kerkûk û derdora wê hatine avakirin, bi kapasîteya xwe ya dînî û tesewîfî girseyeke civakî ya mezin kiriye bin bandora xwe (Işık, 2017: 436-437). Bi demê re ev malbat jî mîna eşîrên din ên herêmê bû eşîreke serbixwe û ev eşîr veguherî yek ji eşîrên herêmî ku valahiya hêzê dagirt ya ku di serdema piştî jiholerakirina mîrekiyên kurdan de, di pêvajoya navendîbûnê de ku di salên 1830an de dest pê kiribû. (Çetinsaya, 1999: 153). Şêx Riza Telebanî yek ji wan kesan e ku vê taybetmendiya malbata xwe ya ku bi peyrew û peyrewên xwe ve bi nasnameya xwe ya qadîrî ve bûye eşîreke mezin, di helbesta xwe ya kurdî *Le Basî Bab û Bapîrî* de herî baş vedibêje. Di vê helbestê de dibêje ku Mela Mehmûd xelîfetî ji Şêx Ehmedê hindî wergirtiye, ji ber vê yekê, ew diyar dike ku ew bûne hêzeke eşîrî û ji bili vê faktora qadîrî di avakirina malbat/eşîrê xwe de wiha aniye zimên:

*Dema ku Xwedê bixwaze bendeyek ji bendeyên xwe şad bike
Tiştê ku di dilê wî de ye ji dûr ve tîne ber bi lingên wî
Ji Hindistanê ber bi welatê Kurdistanê ve ji rêya şeş mehan be jî
Xwedê Şêx Ehmedê hindî şand cem Mela Mehmûd
Mela Mehmûdê Zengenê ew ku stûna xeleka rêberiya îrşadê bû
Ku dengê ya hû ya ma 'bûd ji her derê tîrba wî bilind dibû
Piştî koça dawî li şûna wî Şêx Ehmed rûnişt
Mîna rûniştîna Silêman li şûna bavê xwe yê Dawûd
Erê, helbet ji bavekî wisa dê kurekî wisa bibe
Xwedêyo! Tu gora wî bav û kurî sed hezar carî ronî bikî
Piştî rehmeta Mehmûd û Ehmed, dora Evdirehman bû
Ew kurê Mehmûd û Ehmed, ku ez ji can fedayê wî bûm
Ew bûn ên ku em mezin kirin, ku em bigihîjin armancên bilind
Ên ku em kirin em, ew bûn*

*Niha xwediyê rêberiya îrşade Şêx Elî ye, kurê wî yê mezin
Ew jî wek bav û kalê xwe di nav ewliyayên Xwedê de ye
Riza jî ji ûrta wan e, lê Rebbê wî bibore
Ji ber ku gul bê strî, derya bê mij, dûman jî bê agir nabe (Telebanî, 1946: 14-15).*

2. Şêx Evdirehman Xalis Telebanî û Tesîra Wî ya Tesewîfî

Bê şik di nav şêxên Telebanî de navdartirîn şêx, Şêx Ziyauddîn Evdirehman Xalis Telebanî, kurê Şêx Ehmed e. Ew damezrînerê şaxa *Xalîsiye* ya Qadiriyyê ye ku bi navê wî hatiye nas-kirin. Şêx Evdirehman Xalis di sala 1797an de li gundê Telebanê hatiye dinyayê. Şêx Evdirehman, xwendina xwe ya ewil li cem bavê xwe Şêx Ehmed dîtiye, piştê li Bexda û Silêmaniyeyê xwendina xwe berdewam kiriye. Xwendina xwe ya tesewîfî li Silêmaniyeyê li cem Şêx Merûf Berzencî tamam kiriye ku yek ji şêxên Qadirî yên herî giring ê herêmê bû (Edmons, 2003: 109). Berî ku Şêx Merûf wefat bike, Şêx Evdirehman xelîfetî jî destê wî wergirtiye. Şêx Evdirehman, piştî wefata murşîdê xwe vedigere xizmeta bavê xwe, ji ber xizmeta wî ya ji bo du murşîden med-lcfzin, nasnavê *Zu'l-Cenaheyn* lê tê kirin. Şêx Evdirehman ku piştî wefata bavê xwe li Kerkûkê bi cih bû, derwêşxaneyê ku dê bibe navenda şaxa Xalîsiyê ava kir (Tenik, 2015: 66). Bidestpêkirina Şêx Evdirehman Xalis ji bo wezîfeya rêbertiya îrşadê di terîqata Qadirî de, bû sedem ku bandora malbata wî li hemû civakên Kerkûk û derdora wê veguherîne roleke parastinê. Bi demê re li taxa *Bulax* a Kerkûkê ku derwêşxaneyê Xalîsiyê li wir bû, mizgefteke bi minare hate avakirin (Başçı, 2020: 34). Şêx Evdirehman Xalis ew derwêşxane ku cihê ta'et û ibadetê bû, kir navenda muzîka edebî û dînî ya herêmê û piştê ew derwêşxane di cihanê de bû navenda herî giring a terîqata Qadirî-Xalîsiyeyê. Bi fermana Şêx Evdirehman, bi demê re li bajarên din jî derwêşxaneyên din ên girêdayî vê derwêşxaneyê, bi rêya birayên wî û peyrewên wî vebûn. Mihemed Xurşîd Paşa (kd. 1878) di berhema xwe ya bi navê *Seyahatnameya Hudûd* de behsa bandora Şêx Evdirehman Xalis dike li Kerkûk û derdora wê. Xurşîd Paşa dema ku hûrgiliyên gund û axên ku Şahê Îranê afirandine jî şêxên Neqşî-Xalîdî Hekariyê yên wekî Şêx Seyîd Tahayê Nehrî (kd. 1853) re parve dike, behsa tesîra Şêx Evdirehman Xalis Telebanî jî dike. Xurşîd Paşa di raporên xwe de bal dikêşe li ser erdnîgariyê û bandora van herdu şêxên kurdan (Seyîd Taha û Şêx Evdirehman Xalis) a li ser deverê dike û piştê jî wan herdu şêxan dide berhev:

“Li gundê Berdesorê, Şêxekî bi navê Şêx Seyîd Salîh ku ew jî birayê Şêx Seyîd Taha Nehrî ye ku jî şêxên Neqşî-Xalîdî ye û li Îmadîyeyê li herêma Geverê postnîşînê îrşadê, heye. Li wî gundî derwêşxaneyek heye û Şêx Salîh li wê derwêşxaneyê postnîşînî û xalîfetîya birayê xwe dike. Xelkê vî gundî bi giştî Înabelû ne. Sê gundê wê herêmê yên bi navê Dize, Beyraseb û Milebasak ku girêdayî Mergewer û Tengeverê ne û ew herdû dever jî di nav sînorê Şemzînan a ku giredayê Akreyê ye ji aliyê Şahê Îranê ve radestî Şêx Taha bûne. Du gundê cuda jî dîsa ji aliyê Şahê Îranê ve radestê Seyîd Salîh bûne ku hemû derhatê wan gundan digihije destê wan şêxên navborî. Şêx Taha ku di herêma Mûsil, Akre û Îmadîyê de tê nasîn û hez kirin li derûdora Êrûmiyê jî hin erd û gundên din di bin desthilatdariya wî de ne. Li wê heremê bi xwedî keramet û bi nav û dengîya xwe weke navdar û serbilind tê nasîn. Ew jî mîna hezreti Şêx Evdirehman Xalis Telebani Efendî ye ku li Kerkûkê dijî.” (Hurşîd Paşa, 1977: 244-245).

Şêx Xalîs ji bilî şêxekî bi bandor, şair e û bi gelek zîmanan helbestên wî hene û di helbestên xwe de nasnavê *Xalîs* bi kar aniye. Menaqibnameya Şêx Evdîlqadir Geylanî ya bi navê *Behçetu'l-Esrâr* ku ji aliyê Şêx Nûreddîn Şettanûfî ve bi zîmanê erebî hatiye nivîsandin, wergerandiye tirkîya osmanî. Her wiha dîwaneke helbestê ya bi navê *Cezbeyê Eşqê* ku ji xezel û qesîdeyên erebî, farîsî û tirkî pek hatine, herwiha berhemeke bi navê *Kitabu'l-Me'arif fi Şerhê Mesnewi'uş-Şerîf* jî heye ku tê de tefsîra hejdeh dubendiyên pêşîn ên Mesnewiya Mewlana Rûmî bi zîmanê farîsî kiriye. Di hin çavkaniyan de (Kavak, 2015: 68) tê gotin ku helbestên Şêx Evdîrehman bi zaravayê hewramî/ewramî yê kurdî jî hene û tevî ku hin agahiyên devkî hatine dayîn *Dîwana* wî ya bi navê *Cezbeyê Eşqê* jî ji kurdî bo farîsî hatiye wergerandin. Lê me ev helbestên bi kurdî bi dest nexistin. Şêx Ebdîrehman Xalîs, rêbaza seyr û sulûkê ya ku bi *Esmayê seb'e* di terîqeta qadirî de dihat kirin, bi kelîmaya *tewhîd* û *leŷzeya celalî* ve sînordar kiriye û ew bi vê taybetiya xwe ve hatiye naskirin. Wekî ku tê zanîn di şaxa Xalîsiyê de zikir, ji terîqata qadirîyê cudatir, hem bi şiklekî ser piyan (qiyamen) hem ji bi şiklê rûniştinê (qu'ûden) tê kirin (Tenik, 2015: 38). Bi ser de jî di nav gel de li ser wî efsaneyên awarte hatine gotin. Li gorî ku Şêxulîslam Heyderîzade Îbrahîm Efendî ragihandiye, gelek kesan di dergah û derwêşxaneyên wî de xwarin xwarine bêtî ku ferq û cudahiyeke di navbera dîn û terîqata wan kesan de bê danîn. Bo nimûne, tê gotin rojekê Mecûsiyek li dergahê dibe mêvan û merasîma xwe ya dînî ya li gorî baweriya xwe dike, dema kesên ku ew dîtine û xwestine wî derxin derve, şêx pêşiya wan girtiye û jê re gotiye ku ayîna xwe pêk bîne (Çelik, 2019: 575).

Navûdeng û bandora Şêx Evdîrehman Xalîs bi demê re ji sînoren herêmê derbasî axa Osmanî û Anatolyayê jî bûye. Li Osmanî û Anatolyayê, digel xelk, hinek giregirên dewletê jî li dû rêya wî çûne. Herwiha wî li gelek deverên Anatolyayê ku wekî Sêwas, Amasya û Toqatê, bi taybetî li Kurdistanê, û dergahên Qadirî yê li Stenbol, Semerqend, Medîne, Misir, Tanta, Sûriye û Îranê jî xelîfe peywirdar kirine. Sultan Ebdulmecîd (kd. 1861) gava gelek raporên ku pesnê Şêx Evdîrehman didin, hildide wê demê ji bo ku hurmeta xwe ji wî re nîşan bide mizgeftêk dide ava kirinê. Herwiha *Sultane Xatûn* a jina Sultan Ebdulmecîd, dikeve bin tesîra hin xewnên xwe ku di wan de dibe şagirda Şêx Evdîrehman Telebanî û bi hezkirin û hurmeteke bê dawî bi wî ve tê girêdan. Bi rastî jî wê mohra xwe li pirtûkeke bi navê *Buxariya Şerîf* da ku ev pirtûk di muzexaneyên Stenbolê de veşartîbû. Ev pirtûk ligel hin diyariyên din ku di nav de çend ta ji riyên Hz. Pêxember ên mibarek jî hebûn, jê re wek diyarî şand Kerkûkê. Ji bilî vê her meh ji sandoqa dewletê Şêx re 100 qurûş mehmîz hat dayîn. Herwiha ji weqfa Şêx Evdîlqadir Geylanî ya li Bexdayê bi navê *teamiyeyê* her meh ji dahata xwe 500 qurûş terxan kir û ji heman wesiyetê mehmîza şêx derxist 1500 qurûşî. Digel vê jî ji bo xizmeta mizgeftê 500 qurûş mehmîz hat dayîn (Çelik, 2019: 576).

Şêx Evdîrehman, wekî me li jor jî behs kir; piştî ku di sala 1859an de li Kerkûkê diçe ser di-lovaniya Xwedê û li hewşa dergaha Telebanî ya li wir, tê veşartin. Di dema jiyana xwe de wekî serokê hemû şêxên qadirî hatiye dîtin. Di serdana xwe ya asayî ya li ser tirba Şêx Evdîlqadirê Geylanî de ji aliyê mezinên terîqetê û neqîbu'l-eşrafê Bexdayê ku yek ji neviyên wî bû û li Bexdayê rûdinişt, qedr û qîmeteke mezin didît. Her sal di tirba Evdîlqadirê Geylanî de serokatiya zikir û wird dewreyê kir. Ji ber ku di dergaha Şêx Evdîlqadirê Geylanî de li qudûm û amûrên mûzîkê yê bi vî rengî lê dixistin û îlahî digotin. Derwêşên dîndar serî li şêxê Bexdayê dane û giliyê Şêx

Evdirehman kirine. Wê demê neqîbu'l-eşrafê Bexdayê ketiye navberê û gotiye ku “Ez nikarim bikevim navbera Sultan û wezîrê wî.” Ev nîşan dide ku Şêx Evdirehman Xalis, şêxê Qadirî yê herî mezin ê wê serdemê bûye (Tenik, 2015: 66). Li gorî tiştên ku li ser Şêx Evdirehman Xalis hatine nivîsîn û gotin, ew yek ji şêxên zana kêmpêyda ye ku di nav terîqeta Qadirî de mezin bûye. Hezkiriyên sofîyên Xwedê yên ku bêhna wî ya xweş a wek gula sedpelî bêhn dikirin û feyz jê werdigirtin, ji bilî tewhîdê tiştek nedigirtin û pê re digihiştin bi heqîqeta Muhemmediyeyê. Kesên ku ew nas kirine, li ser wî ev agahî dane:

“Ew yek ji wan alimên herî hêja bû ku para wî ji mohra Hz. Pêxember ronî bû, ku dunya derxistibû ronahiyê. Di dema ku ew bi mijarên narîn û giring ên tesewifê re mijûl dibû, bilindahiya xizmetên wî û bilindbûna rûhiyeta wî ewqasî ku ji devê wî ji bilî hikmet û îrfanê ti gotineke din dernediket û pileya cemal-kemalê pê re bilind dibû. Merdaniyeke sofîyane nîşanî li her kesî dida û ger tiştêkî wî tunebûya da ku bide yekî, cil û bergên xwe derdixist û didayê.” (Tenik, 2015: 67).

Li gor rîwayeta Edmons, li ser rîwayeta derwêşekî Xalîdî, ji Silêmaniyê, Şêx Evdirehman Xalis digel Seyîd Kak Ehmed Berzencî destê Mewlana Xalid (kd. 1827) ramûsîne, jê re hurmeta xwe nîşan dane û dilpakîya xwe ragihandine (Edmons, 2003: 110). Piştî mirina wî kurê wî yê mezin Şêx Elî Telebanî (kd. 1912) bi nasnavê *Ebu'l-Mehasîn* derbasî cihê wî bûye.

3. Malbata Şêx Telebanî ya Piştî Şêx Evdirehman Xalis

Bi saya terîqeta berfireh a ku li herêmê, bi taybetî li bajarên navendî yên Kurdistana Iraqê ava kiribûn, malbata Telebanî, nemaze di serdema Şêx Evdirehman Xalis de bi deh hezaran sofî û hezkirî bi dest xistibûn. Ev pêşveçûn di serdema Şêx Elî Telebanî de, ku xelîfe û postnîşînê Şêx Evdirehman Xalis bû jî berdeyam bû. Bi saya pozîsyon û karîzmaya xwe ya dînî, Telebaniyan, ku pêşî bandora wan li ser endamên malbata wan zêde bû, bi hêzên ku di nav derdora xwe de ava kirin, li herêmeke mezin a ku bi demê re kontrol kiribûn, bûn parçeyek ji eşîrên feodal ên wê herêmê. Ji ber vê sedemê jî gelek çavkanî malbata Telebaniyan wekî eşîrek bi nav dikin (Işık, 2017: 437). Di vî warî de Bruinessen (2015: 329) girêdana eşîrî-dînî ya Telebanî nîşan daye û gotiye ku herçiqas çalakiya Telebanî di wê demê de ji dînî zêdetir eşîrî xuya bike jî, lê ev hêz bi rastî ji ber bandora dînî ya nîfşên borî bû. Di hevsengiya hêza eşîrî ya Telebanî de, nemaze kakeyî, cebbarî, berzenî bi taybetî di helbestên Şêx Riza yên kurdî û farisî de, ku wekî yek ji mîrasên nivîskî yên vê malbatê tê qebûl kirin, nakokiyên bi eşîrên dîn ên kurdan re, dijminên kevneperest, di nav wan de dawûdî, bi qasî ku pêkan e, yan jî hûrgiliyên giring li ser peymanên aştiyê yên ku di navbera van eşîran de hatine çêkirin, têne dayîn. Sultan Evdilhemîdê II. (kd. 1918), piştî ku Şêx Evdirehman Telebanî wefat kir, malbata Telebaniyan hîn jî ji aliyê wî ve demeke dirêj hat parastin. Nivîsên balkêş û giring ên ku ji aliyê Tepeyran ve hatine nivîsîn, nîşan dide ku malbata Telebaniyan di heman herêmê de bandora sînoren xwe yên dînî û eşîrî roj bi roj berfireh kirine. Ji van gotinan bi zelalî tê fehm kirin ku Siltan Evdilhemîd piştgirî dide bo malbata Telebaniyan. Çavdêriyên Tepeyran wiha ne:

“Du şêxên terîqetê hebûn ku Siltan Ebdulhemîd pir rêz li wan digirt, bi navên Telebanî Şêx Elî li Kerkûkê û Şêx Seîd Kak li Silêmaniyê. Peyva “şêx” li wan deran ne tenê ji bo şêxên terîqetê dihat gotin, mesela ji wan re dibêjin Qatircîbaşî yan jî Şêxulmekarî û herwiha ji serokên eşîran

re jî dibêjin şêx. Ev Hamût ji eşîra Şêx Elî Telebanî ye. Min kir nekir Siltan mijara şêxên nijdevan fêhm nekir. Dema ku me li ser vê mijarê dest bi tehqîqatê kir; Ji aliyê dewletê ve destûra çewsandinê derneket; gotin ku li ser buxtanên ermenan rexnekirina meşayîx û ekabîrê îslamê nabe. Lewma kurê wî Şêx Elî jî bi wergirtina pereyî ji gundên Kerkûkê ji bo baca çekan li ser navê dergahê Hûmeyûn a Telebanî û hin belgenamêyên azadîyê yên ku bi pereyan dabûn qatîl û sûcdaran, hatibûn girtin. Li dijî sûcdarên ku ev belgenamêyên azadîyê werdigirtin ku dişibe kaxezîyên kirîna bihûştê yên berê ku papayan difirotin, nabe ku doz were vekirin. Ev kurê Şêx Elî bi madalyaya Mecîdî ya pileya sêyem li ser sîngê wî ve hat xelatkirin û berdan. Şêx Hemût û dozdeh hevrêyên wî li ser têlgirafa serokê Metîfê/Katîba Mabeynê hatin berdan: Herçiqas ji aliyê komîsyona lêkolînê ve hatibe îspatkirin ku Şêx Hamût Telebanî û dozdeh hevalên wî yên din beşdarî kiryarên weke kuştin û şewitandina gundan bûne jî, divê piştî vê carê bi cezayê herî giran bîn cezakirin, lêbele bila a niha ji wan re bê gotin ku Siltan wan efû dike û serbest bîn berdan.” (Tepeyran, 1998: 372-373).

Di serdema xelîfeyê Şêx Evdirehman Xalîs û kurê wî Şêx Elî de hem li herêma ku lê dijîn û hem jî li erdnîgariyên ku di serdema bavê wî de belav bûne, bandora Xalîsiyeyê berdewam kiriye. Wek mînak, 123 derwêşên ku peyrewên Şêx Elî Telebanî bûn, ku bandora wan li herêmên kurdên sunnî yên Îranê berdewam bû, dilsoziya xwe bi Dewleta Osmanî re ragihandin (Ahmad, 2022: 74-78). Herwiha xangaha Necar a Qadiriyan ya li Hewramanê ku heta îro jî dewam dike, ji aliyê xelîfeyên Şêx Elî Telebanî ve hatiye avakirin. Bi heman awayî, wekî ku em ê li jêr hûrgiliyan bidin; Mustefa Saffet Yetkîn, ku serokê meclîsê û parlamenterê Rihayê yê Împaratoriya Osmanî bû, li Anatolyayê yek ji xelîfeyên Şêx Elî Telebanî kurê Şêx Evdirehman Xalîs bû.

4. Çend Nûner û Xelîfeyên Giring ên Xalîsiyeyê li Anatolyayê

Piştî ku Şêx Evdirehman Xalîs Telebanî di nivê pêşîn ê sedsala XIX-an de bû serkeşê terîqeta Qadiriye-Xalîsiyeyê dibe bandora wî bi riya hin nûner û xelîfeyan li gelek deverên Anatoliyê belav dibe. Ji xelîfe û nûnerên herî giring ên ku di belavbûna Xalîsiyeyê de li Anatolyayê xwedî xizmetên giring ev in:

4.1. Mûr Elî Baba

Eslê xwe ji Mûsilê ye û Şêx Evdirehman Xalîs ev nasnavê *Mûr Elî* daye wî û bi navê Mihe-med b. Ehmed Paşa b. Abdullah Paşa (kd. 1884) jî tê nasîn. Mûr Elî Baba ku ji zarokatiya xwe ve bi sûfîtiye re eleqedar bû û bi balixbûna xwe re dest bi sulûka xwe kir û di 15 saliya xwe de tevî terîqeta Qadiri bû. Hê wextê zarok bûye, Şêx Evdirehman Xalîs Telebanî di xewna xwe de dîtîye û Şêx Evdirehman ew vexwendîye Kerkûkê û gotîye ku dê perwedeya te li cem min be. Şêx Evdirehman wekî kesekî *ehlê sidqê* (sadiq) xîtabî wî kiriye, ew bi xwe re biriye dergaha xwe ya li Kerkûkê. Mûr Elî Baba ku li wir nêzî şeş mehan xizmeta şêx kir, ji nişka ve bi dîtina murşîdê xwe û bêyî hemdê xwe ji dergahê derdikeve û diçe li şikeftê, zozan, gund û bajarokên li derûdora Kerkûkê dijî. Di wê heyamê de, di jiyana xwe ya bi coş û şînê de, her cure dînîti kiriye ku dê gelê herêmê bêzar bike. Mûr Elî Baba, heft salan di vê rewşê de maye, rojekê di heman rewşê de tê û li pêşberî Şêx Evdirehman Xalîs disekine. Şêx Evdirehman pesnê wî dide û xurmeya di destê xwe de dide wî û ev rewşa wî ya perîşan ji holê radibe. Mûr Elî Baba, ev heft salên jiyana xwe wek

xewnekê difikire û ji ber vê rewşa xwe şerm dike û mehekê nikare bi kesî re biaxife. Şevkê di xewna xwe de dibîne ku bavê Şêx Evdirehman Xalis û Şêx Ehmed Telebanî, mushefek daye destê wî û wî jî bi tevahî ji ber kiriye. Herçiqaş berê nexwende bû jî, lê dema ji xewê şiyar dibe, dibîne ku di xwendina Quranê de jîr e. Ji bo ku ew nebe nîşana mucîzeyan, Şêx Evdirehman ew da destê seydayekî kor û jê xwest ku rojane cuzek ji Quranê jiber bike. Bi vî awayî ew jî Quranê xitim kir. Şêx Evdirehman Xalis, ji ber ku zanebûna wî ya ji bo zanîstê, ew xiste nav xeleda zanîne ya ser-xelîfên xwe. Mûr Elî Baba di bin çavdêriya wî ser-xelîfeyan de du salan ilmên dînî û xebatên tesewifi xwendine. Piştî, ew ji aliyê Şêx Evdirehman ve hat şandin bo xizmeta Ehmed Şah, ku dergaha wî li gundê *Rejavê*, ku bi rêya şeş menzilan ji Kerkûkê dûr bû. Mûr Elî Baba ku du salan li wir bi berhevkirina nan xizmet kir, bi daxwaza Şêx Evdirehman Xalis çû Bexdayê û demekê li cem şêxê xwe li wir ma. Bi şîreta şêxê xwe pênc mehan li wir gunehê xwe dawêşand û paşê vegeriya Kerkûkê (Kıbrıs, 2015: 3-5). Kesê ku xirçe, cil û bergên tesewifi li Mûr Elî Baba kiriye Şêx Evdirehman Xalis Telebanî ye. Şêx Evdirehman ev yek li ser daxwaza bavê xwe Şêx Ehmed Telebanî û kalîkê xwe Molla Mehmûd Zengene aniye cih. Wan jê re gotîbûn ku yek ji şagirdên wî dê li herêma Sêwasê dergaha qadirî ava bike û ew ê li wir bi ser keve. Lewma jî li gor gotinên wan, erka xelîfetiye daye Mûr Elî Baba (Terzibaşı, 2013: 218).

Li gor gotineke din, waliyê Sêwasê yê wê demê nameyek ji Şêx Evdirehman Xalis Telebanî re şandiye û jê xwestiye ku xelîfeyekî bişîne bajarê wan û wî ev daxwaz gelek caran dubare kiriye. Her xelîfeyê Şêx Xalis Telebanî, ku wî teklîf jê re kir, got: “Ez xizmeta xwe li ber şêxê xwe bernadim, ez jê lava dikim ku vê şerefê ji min bêpar meke!” û Şêx paşê ferman da xelîfeyên xwe; yên ku heta asta evîne jê re dilsoz bûn û heta ku ev sûfî-meşreb Mûr Elî Baba nas bike, çûyîna Sêwasê derengî xist (Çelik, 2015: 576). Mûr Elî Baba ku li ser fermana Şêx Evdirehman dergah terikandibû, digot qey Sêwas gundekî giredayî Kerkûkê ye, yekser berê xwe dide Mûsilê û ji ser *Acisuyê* re jî diçe Amedê. Di sala 1844an de, piştî rêwîtiyeke dijwar, digihîje Sêwasê. Di hucreyekê de li dergaha derwêşan a Şêx Îbrahîm Naîbî Sêwasî (kd. 1864) bi cih bû. Derwêşên ku ji ber rewşa wî ya dînbûyî yên Mûr Elî Baba ku hîna bi tirkî nizanibû bêzar bûbûn, ew giliyê Şêx Îbrahîm Naîbî kirin. Dema ku ew û derwêş ji aliyê fikr û ramanê bi hev nakin, Mûr Elî Baba ji dergahê derdikeve û li taxa Ganemê li dibistaneke wêranbûyî bi cih dibe û ev dibistan bi hezkiriyên Qadirî-Xalîsî tijî dibe (Kıbrıs, 2015: 5). Mûr Elî Baba, ew kesên ku dixwestin li ser esasê terîqeta Qadirî werin cem, ji wan re got ku li gorî dilê xwe ew nikare tiştêkî wiha bike û dema ku ev mesele ji Şêx Evdirehman Xalis re hat gotin, wî Mûr Elî Baba wek çîgirê xwe dest nîşan kir. Mûr Elî Baba, dudil bû ku ew ji bo vê yekê ne şareza ye, bi nameyekê rewşa xwe jî Şêx Evdirehman Xalis re vedibêje, û wî jî şîret li wî kir ku bikeve erbaînekê. Mûr Elî Baba piştî vê erbanê dest bi bi’et-girtina terîqata qadirî dike û bi fermana Şêx Evdirehman Xalis roja sêşem û îne ji ayîna şerîf a Qadiriyê îcra dike. Dem bi dem ji hin şagird û murîdên wî hin rewşên dînbûnê dihatin dîtin. Ev rewş dibû sedem ku hinek kes nerazîbûna xwe nîşan bidin. Loma jî bi fermana Şêx Evdirehman Xalis ji taxa ku lê dima derket û di sala 1854an de li navçeya *Îmaretê* ya Sêwasê avakirina dergaha derwêş û murîdan tamam kir. Ji bo ku ew dergah di warê aboriyê tengasiyê nekişîne hinek dahatû hatin peydakirin û ji bo dergahê hatin bexşandin.

Mûr Elî Baba li Sêwasê peywira xwe ya rêbertiyê ne tenê bi ziman rave kir, belkî wî bal kêşa

ser giringiya tesewif û terîqetê ku ji bo peyrew û bawermendên xwe. Wî hûrgiliyên seyr û sulûkê vegot, derbarê erkanê Qadirî-Xalisî de hinek dîtin û pêşniyazên xwe, ku ew esas dihesiband, rave kirin. Xebata xwe ya bi navê *Tenbîhu's-Salikîn*, ku tê de helbestên farisî jî hene, di salên 1862-63an de li wir qedand (Kıbrıs, 2015: 6). Mûr Elî Baba li kêleka dergaha xwe dibistaneke ji bo zarokan, Mekteb-i Sibyan, ava kir û ew dibistan bexşande dergahê. Altuncuoxlî Mehmed Efendî, kur û xelîfe wî Evdilqadir Xulamî (kd. 1886) jî li vê dibistanê muelimî kirine û ders dane.

Mûr Elî Baba ku xizmetên xwe yê mezhebî li bajarên derdorê didomand. Li demsala biharê di navbera salên 1862-1865an de li ser vexwendina heval û hogirên xwe- di vê serdanê de bi Ziya Paşa re 'dewletmend, rewşenbîr, rojnamevan û helbestvan'- çû Amasyayê. Amasya (kd. 1880) girêdayî wî bû. Di salên paşerojê de jî hevaltiya wî bi Ziya Paşa re berdewam dike. Her çend Mûr Elî Baba ji aliyê Ziya Paşa, peyrewên wî û şagirdên wî Xeyredîn Efendî û ser-leşker mabeyncî Hecî Elî Efendî ve ji bo Stenbolê bê vexwendin jî, lê bi hinceta ku di navbera qesr û derwêş de tşkiliyeke mentiqî nabîne, ev pêşniyaz red kiriye. Mûr Elî Baba di sala 1870yan de bi kurê xwe yê hivdeh salî, Evdilqadir Xulamî, li Kerkûkê serdana dergaha Telebanî dikin û piştî wefata Şêx Evdirehman Xalis sê mehan ji kurê wî yê mezîn Şêx Elî Telebanî re xizmet dikin. Mûr Elî Baba di 29ê Adara 1878an de dergaha xwe vediguhêzîne weqfê û kurê xwe yê mezîn Evdilqadir Xulamî jî wekî peywirdar tayîn dike. Dema ku li dergahê şêx an xelîfe tunebûn, xelîfeyên dergaha Şêx Evdirehman Telebanî ya li Kerkûkê ji bo dergahê dihatin peywirdarkirin. Mûr Elî Baba derfetên dergaha xwe berfireh dike û Evdilqadir Xulamî yê ku ew wekî peywirdar tayîn kiriye, di 28ê Çileyê 1881ê de weqfeke din amade dike. Bi vekirina şaxeke din a dergaha xwe ya li navçeya Girîn a Sêwasê, hewl da ku bandora şaxa Terîqeta Qadirî-Xalisî li Anatolyayê berfireh bike. Mûr Elî Baba ku li Toqat, Amasya, Sêwas û parêzgehên derdorê bi bandor bû, di sala 1884an de li Sêwasê çû ser dilovaniya xwe. Kurê wî yê mezîn Evdilqadir Xulamî, piştî wî bû postnişînê wî û heta dawîya temenê xwe, sala 1886an, berdewam kir (Kıbrıs, 2015: 7). Tirba Mûr Elî Baba li dergaha ku di Sêwasê de çêkiribû hat definkirin û heta niha jî tîrbeya wî tê ziyaretkirin. Xelîfeyên herî giring Şêx Evdilqadir Xulamî kurê wî yê mezîn û Şêx Bekir Sidqî Efendî (kd. 1924) yek ji nûner û nûnerên herî giring ên Qadirî-Xalisî li Qeremane û Şêx Qol-axasî Elî Riza Efendî (kd. 1925-30) ne (Kıbrıs, 2015: 49-51).

4.2. Şêx Evdilqadirê Xulamî

Şêx Evdilqadirê Xulamî kurê mezîn ê xelîfê Mûr Elî Baba ye. Di sala 1854an de li Sêwasê hatiye dinyayê. Bi dersên ku ji bavê xwe û Altunoxlî Xoce Mehmed Efendî girtiye, dest bi perwerdeya seretayî kiriye. Paşê perwerdeya xwe li ber destê Îbrahimzade Xoce Mehmed Efendî berdewam kiriye û bawernameya xwe wergirtiye. Wî destkeftiyên xwe yê zanistî û giyanî bêtir bi xwendina xwe ya kesane di bin çavdêriya bavê xwe de bi dest xist. Ji zarokatiya xwe ve derfet dît ku bi Mûr Elî Baba re xwendina berhemên tesewifî ên erebî û farisî bixwîne û car caran jî ketiye bin bandora van berhemên. Evdilqadirê Xulamî, di sala 1870an de, dema ku şanzdeh salî bû, li ser xwesteka rûhî ya ku pê hesiya, bi Mûr Elî Baba re, çû dergaha Şêx Evdirehman Xalis Telebanî ya li Kerkûkê. Gava Şêx Elî Telebanî, ew bi nasnavê *Ebu'l-Mehasin ku* di sala 1858an de piştî wefata bavê xwe Şêx Evdirehman Xalis Telebanî, ketibû şûna wî, Xulamî ji sê mehan li dergaha Telebanîyan di xizmeta Şêx Elî de dimîne. Di vê serdemê de Evdilqadirê Xulamî *Kitêba Perîşanî*

ji Evdîlqadir Faîz (kd. 1897), ku bira û xelifeyê sereke yê Şêx Elî Telebanî bû, bi farîsî xwend (Terzibaşı, 2013: 224, Çelik-Çelik, 2010: 98). Dema ku ji Şêx Elî Telebanî re hat gotin ku Evdîlqadirê Xulamî helbestan dinivîse, şêx ew rakir ser lîngan û ferman da ku çend xezalan bixwîne û paşê jî bi dilxweşî ew pîroz kir. Piştî demekê Mûr Elî Baba daxwaz ji Şêx Elî Telebanî kir ku kurê wî Evdîlqadir bi dergah û derwêşxaneyê mîbarek qebûl bike. Şêx Elî Telebanî, Evdîlqadirê Xulamî rakir ser pêyan û bey'ata wî qebûl kir û ew wek xulamê Evdîlqadir Geylanî qebûl kir. Piştî vê rûdanê, Evdîlqadir nasnavê *Xulamî* bi kar anî û piştî demekê li dergaha Telebanî bi ilim û ibadetê re mijûl bû û dûre bi bavê xwe re veqetîya Sêwasê. Hezkerin û hurmeta kûr a Evdîlqadirê Xulamî ya ji bo Şêx Elî Telebanî gelek zêde bû. Ji ber vê yekê wî ew hezkerin û elaqeya xwe bi helbesteke ku metla' û pêşgotinê wê wiha dest pê dike, aniyê zîmen (Terzibaşı, 2013: 224, Çelik-Çelik, 2010: 98):

*Kalbimi bir demde pür nûr eyledi envâr-ı şeyh
Âfitâb-ı manevîdir şüphesiz rûhsâr-ı şeyh*¹

Dîwana Evdîlqadirê Xulamî ya ku helbestên xwe yên ku ji panzdeh-şanzdeh saliya xwe de li Sêwasê dest û li Kerkûkê berdewam kiri bû, ku ji çil û heşt rûpelên mezin pêk tê, di sala 1873an de, çend sal piştî veqetîya ji Kerkûkê, temam kiri û di sala 1874an de li Stenbolê li Matbaa-i Amireyê hatiye çapkirin (Terzibaşı, 2013: 226). Di vê dîwanê de ji bilî texmîsan bo xezelen Şêx Evdîrehman Xalîs, her wiha kasîdeyan ku medha Şêx Evdîrehman Xalîs ji hatine nivîsandin û di şair gelek ciyan de pesnê wî daye (Terzibaşı, 2013: 224). Bo nimûne di beyteke xwe de wiha dibêje:

*Dem-â-dem derd ü efgândır işim senden meded Hâlis
Enin ü âh u sûzândır işim senden meded Hâlis*²

Xulamî ji helbestvanan herî zêde ketiyê bin tesîra Şêx Evdîrehman Xalîs Telebanî (Çelik-Çelik, 2010: 109-117). Evdîlqadirê Xulamî yek ji mufetîşên perwerdeyê yên ewil ên Sêwasê ye û demeke dirêj mamostetî jî kiriye. Paşê, ew ji me'arifê derketiyê û dest bi karê hesabdariyê kiriye û paşê li ser daxwaza xwe dev ji karmendiyê berdaye. Mûr Elî Baba, kurê xwe Evdîlqadirê Xulamî, yê ku berî mirina xwe ew hem wekî peywirdar û hem jî wekî xelîfe dest nîşan kiribû, piştî mirina bavê xwe cihê wî rûnişt. Evdîlqadirê Xulamî ku di sala 1886an de di temenekî ku mirov dikare ciwan bihesibîne di dawîya jiyana bi bereket a sî û du salan de koça xwe ya dawîn dike û li kêleka tirba bav û mamosteyê xwe Mûr Elî Baba, li qebirstana li dergahê hate definkirin. Piştî wefata Evdîlqadirê Xulamî birayê wî Şêx Seyfedîn Efendî li şûna wî rûnişt. Kesayetiyên wekî Sirri Paşa û Abîdîn Paşa, waliyên Sêwasê, ji çand û zanîna bilind a Xulamî sîd wergirtine. Bi taybetî Sirri Paşa piştî wefata Xulamî gelek xemgîn bûye. Evdîlqadirê Xulamî, bi rayedarên dewleta Osmanî yên wek Esad Paşa, Halet Paşa û Ehmed İzzet Paşa re jî têkilî danî bû. Qazancîzade Emîn Edîb Efendî, ku di nav helbestvanên Sêwasê de xwedî cihêkî giring e, ji Xulamî fêrî farîsî bûye. Evdîlqadirê Xulamî, helbestvanekî berhemdar bû û bi hêsanî dinivîsî. Ew di bin bandora Fuzûlî de maye û gelek helbestên wî nivîsandine û heyraniya xwe bi çêkirina nezîreyan di xezelên xwe de jê re aniyê zîman. Wî li ser helbestên şairên sofî yên ku bi farîsî nivîsîne, wek Evdîrehman Camî,

¹ Werger: *Nûra şêx ji nişka ve dilê min tije nûr û ronahî kir / Bêguman rûyê şêx rojê manewî ye.*

² Werger: *Ez her gav bi tengahiyê diqîrim, karê min ew e ku alîkariya te bixwazim, Xalîs / Tim bi nalîn û ax û feryad im, karê min ew e ku alîkariya te bixwazim, Xalîs.*

texmîs nivîsîne û bi vî awayî eleqeya xwe bi vî zimanî û helbestvanên wî re di asteke bilind de nîşan daye. Herwiha Xulamî ji bo şêxên terîqeta Qadirî-Xalisî ku endamê wê bû, helbest nivîsîne. Zimanê ku Xulamî di helbestên xwe de bi kar aniyê, bi îmajên termînolojiya sofîtiyê pêçayîye û pir giran e. Di hin dubendiyên wî de tê dîtin ku peyvên tirkî jî nehatine bikaranîn. Xulamî ku destnivîsa wî bi qasî ya xettatekî rind e, du berhemên xwe, *Tacu'l-Muheqqiqîn* û *Miracu'l-Muştaqîn*, bi destnivîsa xwe nivîsandine. Evdîlqadirê Xulamî yê ku demeke kurt jiyaye, di 14ê Adara 1876an de kurê wî yê bi navê Fezlûllah çêbûye. Fezlullah Efendî yê ku piştî Qanûna Paşnavê, paşnavê *Moral* bi kar aniyê, di 11 saliya wî de bapîrê wî, Mûr Elî Baba û di 13 saliya wî de jî bavê wî Evdîlqadirê Xulamî çûne rehmê. Fezlullah Efendî ku di atmosfera zanistî û manewî ya dergahê de mezin bûye û wek kal û bavê xwe zimanê erebî û farisî baş zanibûye û li parêzgehên wek Amasya, Toqat, Riha û Mêrdînê mamostetî kiriye û li medreseya *Séwas Daru'l-Xilafeyê* jî ji bo demeke dirêj gerîndetî kiriye (Kıbrıs, 2015: 46-49).

4.3. Şêx Siddîq Evdîlqadirê Erbilî

Şêx Evdîlqadir Hewlêrî xelîfeyê Şêx Evdirehman Xalis e û yek ji zanayê dînî yê wê serdemê ye. Di destpêka sedsala XIX-an de li Hewlêrê ji dayîk bûye, di sala 1898an de li Rihayê di 91 saliya xwe de koça dawî kirîye û li kêleka dergâ

ha Xelwetî ya li vî bajarî li goristanê hatiye veşartin. Di çavkaniyan de navê wî wek Evdîlqadir Siddîqî, Evdîlqadir Kemaleddîn û Evdîlqadir Erbilî derbas dibe. Li gorî nivîsa ku li ser tîrbeya wî hatiye nivîsandin nasnameya wî ya tevahî Ebû Muhemed Muhyeddîn es-Seyîd eş-Şêx Evdîlqadir eş-Şerîf Muhammed Muhyeddîn es-Sidiqî el-Erbilî ye (Tenik: 2015: 39). Di çavkaniyan de tê gotin ku ew murîd û xelîfeyê Şêx Evdirehman Xalis bûye û ji terîqeta Xelwetîyê û Neqşîbendîyeyê jî îcazeya terîqetê wergirtiye. Hewlêrî bi salan şagirdê Şêx Evdirehman Xalis bûye. Sulûka xwe li ba wî temam kiriye û heta pêncî saliya xwe, yanî heta ku hatiye Rihayê, dest ji jiyaneke tesewîfî nekişandiye. Heke em kurdên ku li erdnîgariya Iraqê dijîn nehesibînin, di sala 1859an de hatiye şaxa Qadirî-Xalisî ya Rihayê ya ku herî zêde peyrewêrên wê bûn. Di heman salê de şêxê wî, Şêx Evdirehman Xalis çûye ber dilovaniya Xwedê. Piştî qedandina dergaha ku li Rihayê çêkiribû, Saqîb Efendî, ku peyrewê terîqeta Qadirî bû, ji Şêx Evdirehman Xalisê ku jê re digot “murşîdê agah” re ragihand, ku ji bo rêvebirinê şêxek lazim e. Li ser vê daxwazê Şêx Evdirehman yek ji xelîfeyên xwe, Evdîlqadir Hewlêrî, şand vî bajarî. Hewlêrî heta mirina xwe li vî bajarî maye û xizmeta mezheba Qadirî-Xalisî kiriye. Herwiha Hewlêrî navê sofîyê yekane wergirtiye yê ku herî zêde di nav derdorên dînî yên vî bajarî de nivîsandiye (Tenik, 2015: 69-70).

4.4. Şêx Seyîd Dede Osman ‘Ewnî er-Ruhawî

Şêx Dede Osman Ewnî yan jî Seyîd Dede Osman er-Ruhawî şêxekî giring ê Qadirî-Xalisî ye ku li Rihayê ji dayîk bûye, mezin bûye û demeke dirêj di nav terîqetê de xizmet kiriye. Dede Osman Ewnî ne tenê şêxekî terîqeta Qadirî ye, di heman demê de muntisîbê terîqeta Neqşîbendîyeyê ye jî. Mêjûya jidayîkbûna Dede Osman Ewnî tam nayê zanîn. Li ser kêlikê gora Dede Osman Ewnî ku di goristana Mizgefta Dergahê de ye, hatiye nivîsandin ku bav û kalê wî şêx û seyîdên terîqetê bûn, yanê ew ji malbateke ehlê terîqetê ye. Bavê wî Evdal Muhamed (kd. 1814) û bapîrê wî Eyûb (kd. 1781), ku di nav

gel de bi navê Derwêşê Eyûb dihat nasîn, bi salan wek xelîfeyên giring yê terîqeta Qadirî xizmet kirine. Dede Osman Ewnî piştî wefata bapîrê xwe Derwêş Eyûb Urfewî, li dû Şêx Evdîrehman Xalis Telebanî çûye. Perwerdeya xwe ya ewil li medreseyên herêmê, bi taybetî jî li Medreseya Ridwanîyeyê, ku medreseya navdar a Rihayê bû, wergirtiye. Ji ber meyla tesewîfî ya ku ji malbata wî dihat, li cem bavê xwe dest bi xwendin û perwerdeya sofîtiyê kiriye. Piştî çûye Hewlêrê û li cem şêxê xwe Evdîrehman Xalis Telebanî perwerdeya tesewîfê wergirtiye. Piştî ku xwendina xwe qedand û bawernameya terîqetê ji Şêx Evdîrehman Xalis Telebanî wergirtiye, demeke dirêj li Mizgefta Dergah a Rihayê wek şêxê Qadirî ya şaxa Xalîsiyeyê, xizmeta terîqetê kiriye. Dede Osman Ewnî di sala 1883an de piştî jiyana zêdeyî nod salî li Rihayê wefat kir û li cihê ku bi salan li wir xebata dînî dikir, li Mizgefta Dergahê hat defînkirin. Li ser tabelaya li ber goristana wî, Dede Osman Ewnî Baba ji xulefaya Qadirî, hatiye nivîsin (Tenik, 2018: 39-40). Seyîd Dede Osman Ewnî Baba bîrmend û sofîyekî mezin e ku li Rihayê mezin bûye. Di heman demê de Şêx Evdîrehman, yek ji xelîfeyên herî giring e ku ji aliyê Xalis Telebanî ve hatiye perwerdekirin û wî jî bo belavbûna Xalîsiyeyê li Anatolyayê roleke mezin lîstiye. Dede Osman Ewnî ku heftê sal xizmeta tesewîf û terîqetê kiriye, bi rewş û zanîna xwe ya dînî tesîreke mezin li mirov û sofîyên derûdora xwe kiriye. Ji ber ku piştî wî tu kurên wî tunebûn, xelîfeyên ku dê xizmetên mezhebê bikin li pey xwe hiştine. Van xelîfeyan di belavbûna şaxa Xalîsiyeyê ya terîqeta Qadirî de li Anatolyayê xizmetên giring kirin (Tenik, 2018: 45). Ji van sofîyên herî giring ên ku para wan di belavbûna Xalîsiyeyê de li Anatolyayê hebû, Hafîz Xelîl Efendî yê Besnîyî (kd. 1907), Mustefa Baba yê Dilokî (kd. 1921) û bêguman Hecî ‘Umer Xudayî Baba (kd. 1905) ye.

4.5. Hafîz Xelîl Efendî

Hafîz Xelîl Efendî, yek ji şêxên Xalîsî yê herî giring e, ku piştî Dede Osman Ewnî li Rihayê di sala 1832an de hatiye dinyayê û li wir perwerdeya xwe qedandiye. Dema ku li Rihayê di gelek mizgeftan de peywira melatîyê dikir, li cem Dede Osman Ewnî perwerdeya tesewîfê girtiye. Bi fermanekê fermî di sala 1880î de wekî melayê Mizgefta Mewlîdê Xelîl hatiye peywirdarkirin. Paşê îcaznameya terîqeta Qadirîyê ji Dede Osman Ewnî wergirtiye. Hafîz Xelîl Efendî ku bi wefata Dede Osman Ewnî re, di zawiyeya Mewlîdê Xelîl de dest bi peywîrê kiriye. Wezîfeya xwe wekî xelîfeyê şaxa Xalîsiyeyê ya terîqeta Qadirî berdewam kiriye. Di sala 1907an koça dawî kiriye û li rex tirba Dede Osman Ewnî hatiye defînkirin ya ku di goristana Mizgefta Dergahê de cih digire (Tenik, 2018: 46).

4.6. Mustefa Baba yê Dilokî

Xelîfeyê Dede Osman Ewnî yê Dilokê ye. Mustefa Baba li Dilokê hatiye dinê. Derbarê mêjû û cihê jidayîkbûyîn û perwerdeya wî de û kengê û çawa întisabî terîqeta Dede Osman Ewnî kiriye agahî nîne. Li ser kêlikê tirbeyê ku di tirba şêxên Qadirî de li kêleka Mizgefta Dergahê ye wiha hatiye nivîsandin: Di sala 1921an de li Rihayê wefat kir û li tirba Hafîz Xelîl Efendî, xelîfê Rihayê ya Dede Osman Ewnî ku çardeh sal berî koça dawî kirîbû, hat veşartin. Li gorî nivîsa ku li ser kêlikê Mustefa Baba hatiye nivîsandin, ev xelîfeyê Dede Osman Ewnî yê Dilokê ye. Ji ber

ku Dilok nêzikî Rihayê ye, wisa tê fêmkirin Mustefa Baba gelek caran murşîdê xwe yanê Dede Osman Ewnî ziyaret kiriye. Ji ber ku zêde ji şêxê xwe hez kiriye, her tim li Rihayê li cem wî bûye û li wir jiyana xwe ji dest daye (Tenik, 2018: 47). Herwiha ihtimal heye ku ev kes heman kesê Hisnê Mensurî (Semsûrî) Sarî Şêx Mustafa Efendî be jî (Yüksel, 2018).

4.7. Şêx Seyîd Hecî Omer Xudayî Babayê el-Mûrîwî

Yek ji navên din ên giring ên şaxa Xalisiyeyê ya li Anatolyayê Omer Xudayî Baba ye ku bi eslê xwe ji Xarpêtê ye. Di sala 1811an de li gundê *Mûrî* yê ku navê wî yê niha *Yünlüce* ye, li Elezîzê ji dayik bûye (Çelik-Dumlu, 2018: 91). Li ser vî gundî wekî el-Mûrîwî jî tê binavkirin (Tenik, 2018: 45). Berî ku tev li şaxa Xalisiyeyê bibe, ew întisabî Muhemed Heyat Wehbî Efendî yê Erzinganî (kd. 1848) kiriye ku bi navlêka *Terzî Baba* deng dabû dinê. Wehbî Efendî Erzinganî yek ji xelîfeyên Şêx Evdilâh Mekkî el-Erzinganî ye ku ew ji xelîfeyê Mewlana Xalidê Şarezorî (kd. 1827) bûye li herêma Erzingan û Erziromê. Li ser daxwaz û şîreta Wehbî Efendî, girêdayîna wî bi Şêx Omer Nûranî yê Erebgirî (kd. 1898) çêbû û lê îcazetnameya Neqşî-Xalidî ji wî wergirtiye. Piştî demekê Şêx Omer Nûranîyê Erebgirî, Omer Xudayî Baba şand cem Dede Osman Ewnî, ku xelîfe û nûnerê herî giring ê Evidirehman Xalis Telebanî bû li Rihayê, da ku îcazetnameya Qadirî bigire. Omer Xudayî Baba, biryar da ku li cem Osman Dede bimîne û îcazetnameya Qadirî-Xalisî ji wî wergirt û paşê vegeriya Xarpêtê û li gundê Kovenkê bi cih bû ku niha girêdayî navenda Elezîzê ye û navê wî yê niha *Guntaş/Çağlar* e. Hecî Omer Xudayî Baba di sala 1905an de wefat kir û tirba wî li vî gundî ye (Yüksel, 2018: Nîşe: II). Gelek xelîfeyên wî hebûn û di nav wan de yê herî giring Hecî Muherem Hilmî Efendî (kd. 1964) ye. Ew yek ji xelîfeyên giring ên Hecî Omer Xudayî jî Hecî Muhemed Baba Kûrkî (kd. 1927) ye, ku di heman demê de şêxê Mustefa Xeyrî Baba yê Meletiyî bû. Xelîfeyekî din ê giring jî Şêx Mustefa Efendî ye Gullî ye. Xelîfeyê Şêx Mustefa Gullî Efendî jî şêxê Elezîzê yê Cafer Teyyar Şaşmaz (kd. 1973) e ku ew ji yek kurden zaza bûye (Yüksel, 2018: Nîşe: II). Kesên ku îro di silsîleya Qadirî-Xalisî de cih digirin ew in ku wan kesan bi têkiliya Omer Xudayî Baba û ji ber ku girêdayî wî bûn, bûne xelîfe û îrşadekerê vê terîqatê:

- 1- Şêx Seyîd Hecî Mustefa Xeyrî yê Meletî (kd. 1979)
- 2- Xeyru'n-Nîsa Xedîcetu's-Suxra
- 3- Şêx Mustefa yê Sêwasî
- 4- Şêx Kerem ê Ercîşî
- 5- Şêx Niyazî yê Meletî
- 6- Şêx Mustefa yê Qersî
- 7- Şêx Muhemed Selîm ê Kemalî
- 8- Fatima Enqerewî
- 9- Şêx Evdilâh ê Trabzonî
- 10- Şêx Seyîd Mustefa Yaşar ê Goletderewî
- 11- Şêx Enwer Karakaş

Çar ji wan xwediyên şaxan in:

- 1- Yaşariyye, Şêx Seyîd Mustefa Yaşar Goletderewî

- 2- Keremiyye, Şêx Kerem ê Ercişî
- 3- Niyaziyye, Şêx Niyazî Meletî
- 4- Salimiyye, Şêx Muhemed Salim Kemalî (Çelik-Dumlu, 2018: 99-100).

Çend murşîdên Qadiriyye/Xalîsiyê ku di nav silsîleya Omer Xudayî Baba de cih digirin ev in:

1. Şêx Seyîd Hecî Muhemed Baba yê Kûrkî
2. Şêx Ehmed Cemalî (Wisalî)
3. Şêx Mistefa Baba yê Gullî
4. Şêx Hemze Baba
5. Şêx Şukrî Baba
6. Şêx Miherem Hilmî Efendî
7. Şêx Mehemed Baba yê Tepecikî
8. Şêx Mehemed Baba yê Perçençî
9. Şêx Mihemed Emîn Baba yê Îzolî
10. Evdilâh Fexrî Baba yê Xarpûtî
11. Şêx Heqî yê Boranî
12. Şêx Heyder ê Elezîzî
13. Şêx Îbrahîm ê Palewî
14. Şêx Doxan ê Babayî
15. Şêx Mustefa ê Borlî
16. Şêx Muhemed ê Kilîsî
17. Şêx Muhemed ê Memudawî
18. Şêx Muhemed Baba
19. Evdilâh Efendî
20. Şêx Seyîd Muhemed Nûrûllah Kogengî (Çelik-Dumlu, 2018: 111-112).

4.8. Sahibu'z-Zeman Şêx Seyîd Hecî Muhemed Baba yê Kûrkî

Sahibu'z-Zeman Şêx Seyîd Hecî Muhemed Baba yê Kûrkî yek ji xelîfeyên herî giring ê Omer Xudayî Baba ye. Wisa tê texmînkirin ku şaxa terîqeta Qadiriye/Xalîsiyeyê ya li derdora Elezîz û Meletiyê ji aliyê wî kesî ve heta roja îro hatiye (Çelik-Dumlu, 2018: 111). Herçiqas derbarê jiyana wî de agahî kêmbin jî, li gundê *Kûrkê* yê girêdayî navçeya *Sivriceya* Elezîzê ji dayîk bûye. Li wê herêmê ji malbata wan re *Xafuroxillari* hatiye gotin, erdê xwe yê li gund firotiye û ji bo ku nêzikî Şêx Omer Xudayî Baba bibe, çûye gundê Kovenkê. Dîsa tê zanîn ku ew li wir bi cih bûye û heta sala 1927an li vir di xizmeta şêxê xwe de jiyaye. Piştî wî Hecî Mustefa Xeyrî Baba meletiyê wezîfeya rêbertiyê girtiye ser milên xwe. Gora wî li kêleka şêx û murşîda wî li gundê Kovenkê ye û cihê ziyareta ehlê muhebet û îşqê ye.

4.9. Şêx Seyîd Hecî Mustefa Xeyrî Meletî (Xeyrî Baba)

Mustefa Xeyrî Baba, ku bi navlêka *Arifê Billah* navdar e, kurê Mustefa Begê Kurd ê Meletî ye ku bave wî di artêşa Osmanîyan de serbaz bûye. Di sala 1895an de li Meletiyê hatiye dinyayê, li Stenbolê di dibistana Rûşdiye û Harbiyeyê de xwendîye. Di Şerê Cîhanê yê ewil de li Medîneyê

peywirek wergirtiye. Paşê vegeriyaye welatê xwe û bi girêdayî Hacı Muhemed Babayî Kûrkî, yek ji xelîfên Şêx Omer Xudayî Baba tevî terîqeta Qadirî-Xalîsiyê bûye û jê xilafeta terîqetê wergirtiye. Bi salan şêxîti kiriye û di 84 saliya xwe de, di 17ê Îlona 1979an de li mala xwe ya li Sûadiyeyê- li Stenbolê-wefat kiriye. Tirba wî li Trabzonê, Akcaabatê ye û bi qasî 10 xelîfeyên wî hene. Yek ji wan xelîfeyên giring jî Evdileh Demircioxlî yê Maçakyî ye û hê jî sax e (Yüksel, 2018).

4.10. Hecî Miherem Hilmî (Kosetürkmen) Efendî yê Xarpêtî

Hecî Miherem Hilmî Efendî, ji gundê Sarilî ya Xarpêtê ye. Di sala 1878an de li vir hatiye dinyayê. Piştî ku bi malbata xwe re li gelek gundan geriyaye, di sala 1905an de li Xarpêtê bi cih bûye. Demekê li medreseya Hecî Evdilah Efendî xwendiyê û piştê jî li Erziromê çûye leşkerîyê. Li Erziromê wekî karmend û melayê tabûrê wezîfe girtiye. Li Bedlîsê, ku lê leşkeriya xwe berdewam dikir, tevî kufrewî bûye û di bin çavdêriya wî de îcazeta xwe ya terîqetê wergirtiye (Yüksel, 2018). Piştê ew şandin Yemenê û li Yemenê wek melayê tabûrê xebitî û dersên tirkî dida zarokên ereban. Ji Yemenê vegeriya, li herêma Hicazê hat wezîfedarkirin. Piştî ku sal û nîvekê li Medîneyê dimîne û paşê diçe Erziromê û li medreseya Edîb Efendî dixwîne û bawernameya xwe distîne. Di sala 1926an de vedigere cihê jidayikbûna xwe, anku Elezîzê. Miherem Efendî yê ku dema Qanûna Paşnavê hat derxistin paşnavê Kosetürkmen girtibû, di 10ê Kanûna 1964an de li Elezîzê jiyana xwe ji dest da û li wir hat definkirin. Hilmî Efendî di tesewîfî de bûye xwediyê îcazeta xwe ya terîqetê. Wekî ku tê zanîn ji Omer Xudayî Baba îcazeta Qadirî-Xalîsî, ji Evdilbaqî Bedlîsî îcazeta Neqşibendiyê, ji Hecî Mustafa Efendî yê Çorimî îcazeta Şazeliyê, ji Şêx Muhemed Efendî îcazeta Kubrewiyê, ji Seyîd Elî Riza Ahiskawî îcazeta Ekberiyê û ji Ehmet Baba Senamîrî jî îcazeta Rifaiyê wergirtiye. Herwiha Hilmî Efendî bi bawerîya ku “Rêya Pêxemberê me evin e” jîyaneke pak û paqij jiyaye (Ateş, 2002: 275). Hilmî Efendî yê ku di şî‘rên xwe de mexlesa *Sirrî* bi kar anîye, dîwaneke wî ya birêkûpêk heye û ji bilî vê hin berhemên yê wekî *Mew’izyê Hilmiye*, *Ezkarê Îlahiyye Lisalîqi’-Terîqati’-l-Qadirîyye*, *Rîsaleyên* li ser Neqşibendiyê jî hene. Hinek ji van berhemên Hecî Miherem Hilmî Efendî jî aliyê Süleyman Ateş hatiye weşandin ku ew jî murîdekî wî bû (Yüksel, 2018).

4.11. Xelîfeyê Şêx Elî Telebanî û Serokê Meclîsa Meşayîx; Mustafa Saffet (Yetkin) Efendî

Mustafa Saffet Yetkin, serokê meclîsa meşayîx û parlementerê Rihayê, xelîfeyê herî giring ê Şêx Elî Telebanî yê kurê Şêx Evdîrehman Xalîsiyê li Anatolyayê. Li gor hin çavkaniyan (Ülker, 2013: 506) zavayê Şêx Evdîlqadirê Hewlêrî, Şêx Mustafa Saffet Efendî, kurê Kemaleddîn Evdîlqadir Efendî yê Rihayî, bi eslê xwe kurd e û di sala 1866an de li Rihayê hatiye dinyayê. Xwendina xwe ya seretayî li Rihayê qedandiye. Piştê çûye Qahîreyê û çar salan li Ezherê xwendina xwe domandiye. Piştî ku ji Misirê vegeriya, wî di nav xelesa dersdayînê ya muftiyê berê yê Rihayê, di dersên Evdîletîf Efendî de cih girt û îcazeta xwe ya terîqetê wergirtiye. Di sala 1900î de li Mekteba İdadî ya Rihayê wek mamosteyê dersên farîsî û exlaqê dest bi karûbarê dewletê kir. Di sala 1906an de demekê li Dadgeha Bîdayeta Rihayê jî wekî endam peywir wergirtiye. Bi vî awayî hem di nav şêxan û hem jî di nav sûfiyan de cî girtiye. Wî îcazeta xwe ya terîqetê jî Şêx Elî Telebanî wergirtiye ku ew xelîfeyê wî bû. Di 22ya Teşrinê Ewîl a 1324/4 Sermaweza 1908an de ji listeya İttîhad û Teraqî di Meclîsa Destûra Bingehîn de wek parlementerê Rihayê hat hilbijartin.

Parlamenteriya wî heta 21ê Tîrmeha 1916an ku wekî serokê Meclisa Meşayîh hat tayînkirin û bi navber berdeyam kir. Di vê heyamê de ji ber ku meclis du caran hat fesihkirin, parlementeriya wî jî hat fesihkirin. Dîsa bi kovara *Tasavvuf Mecmuası* ya hefteyî ya ku di serdema Destûra Bîngehîn a 1911an de weşandibû, navdar bû. Di vê kovarê de nivîskarên navdar ên wekî Şêxulîslam Haydarîzade Îbrahîm Efendî û Şêx Esad Efendî yê Erbillî jî gotarên xwe dinivîsîn. Di 9ê Adara 1917an de ji peywira xwe ya Serokatiya Meclisa Meşayîx ya ku di 21ê Tîrmeha 1916an de dest pê kiribû, hate girtin. Di sala 1916an de wek serokê *Meclisa Tedkîkê Mesahîfê Şerîfe û Muellefatê Şer'îyye* hat tayînkirin. Wî ev peywira xwe ya ku bi navber berdeyam dikir, terikand û di meha tîrmeha 1919an de wek endamê Daru'l-Hikmetu'l-Îslamiyye di nav desteya Şêxulîslam de hate tayînkirin. Ji ber ku ev rêxistin di meha Mijdara 1919an de ji holê hat rakirin, dawî li wezîfeya wî hat û ew bê kar ma. Di dema hukûmeta Meclisa Neteweyî ya Mezin a Tirkîyê de vê carê çû Enqereyê û di 11ê Tebaxa 1923an de bû parlementerê Rihayê û ji ber hêrsa xwe ya li hember xanedan û şêx, ji ber ku di serdema Makezagonê de derweşxaneyek jê re nehatiye veqetandin, di Meclisa Neteweyî ya Mezin a Tirkîyê de di rakirina xilafetê û girtina derweşxane û zawiyeyan de roleke giring list. Di encama vê hêrsê de; zagona Jiholêrakirina Xilafetê û derxistina malbata xanedana Osmaniyan ji bo derveyî welêt, bi pêşniyaza Şêx Saffet Efendî û pêncî hevalên wî, di 3ê Adara 1924an de, derket. Ji ber vê sedemê hin şairên ku endamên terîqetê bûn, derbarê vê yekê de hin hicwiye gotin. Di hin çavkaniyan de jî heye ku di wan salan de beşdarî meclîsên ne dînî û bêexlaqî jî bûye. Şêx Saffet Efendî di çapa yekem a *Mesnewiyê Nuriye (Qetre)* ya erebî ya Bediuzzeman Seîde Nursî, teqriz nivîsiye. Şêx Saffet Efendî jî wek endamê *Daru'l-Hikmetê Îslamiyye* ku di nav desteya Şêxulîslam de hatibû avakirin, digel Bediuzzeman xizmet kiriye. Herwiha du berhemên wî yên çapkirî yên bi navê *Ulum-i Şer'îyye ve Asrî Müceddidlerimiz* (Ulumê Şerî'etê û Muceddidên Serdema Me) û *Tasavvufun Zaferleri* (Serfiraziyên Tesewwifê) hene (Ülker, 2013: 507). Berhema bi navê Serfiraziyên Tesewwifê bersiv e ji bo tiştên ku Îsmail Heqqî İzmirî ku li ser sofîgeriyê nivîsiye. Herwiha xezel û qesîdeyên wî yên çapkirî jî hene. Şêx Saffet Efendî *Heyâkîlu'n-Nûr* a Meqtûl Şihabeddîn Suhrewerdî (kd. 1191) û *Hikema* Etaullah Îskenderî (kd. 1309) û *Lemaat* a Fexreddînê Iraqî (kd. 1289) wergerandine ser zimanê tirkî. Ev hemû werger jî ji aliyê weşanên Wezaretê Perwerdehiyê (MEB) ve hatine weşandin. Di sala 1927an de dev ji parlamentariyê û ji siyaseta aktîf berdide û di 27ê Cotmeha 1950î de li Stenbolê jiyana xwe ji dest dide. Herwiha Şêx Saffet (Yetkîn) bavê Suad Kemal Yetkin (kd. 1980) û kalikê Çetin Yetkin e (Yüksel, 2018).

Encam

Damezrênerê şaxa terîqeta Qadirî-Xalisî, Şêx Evdirehman Xalis Telebanî, ji serdema Siltan Evdilmecîd vir de, xelîfeyên xwe şandibû bajarên cuda yên Anatolyayê. Van xelîfeyan li navedên cuda yên Anatolyayê hin zawiye û derweşxane ava kirin an jî di zawiye û derweşxaneyên heyî de xebatên rêberî û irşadê kirin. Bi vî awayî, wan piştrast kir ku ev şaxa terîqetê ku ji aliyê şêxên wan ve hatibu pêşxistin li seranserê Anatolyayê belav bibe. Şaxa Xalisiyeyê ya terîqeta Qadirî, bi xêra xelîfeyên Şêx Evdirehman Xalis ê wekî; Mûr Elî Baba li herêmên Anatoliyayê, Sêwas, Toqat û Amasyayê; bi xêra Şêx Evdilqadir Hewlêrî û Dede Osman Ewnî Baba li herêmên Riha, Dîlok û Besnîyê; bi xêra Hecî Omer Xudayî Baba jî li herêmên Elezîz, Xarpêt û Meletiyê belav bûye. Bi xêra xelîfeyên ên navborî jî li gelek deverên wekî Erzirom, Qereman, Stenbol, Trabzon, Qers û Ercîsê belav bûye. Bandora malbata Şêx Telebanî, ku qesra Osmanî û rayedarên dewleta Osmanî jî ji wan hez dikir, dem bi dem piştgirî û parastina wan dikir, carnan jî îradeya xwe ji bo wan

diyar dikir li Anatolya û Tirkiyeya nû, wek bandora Mewlana Xalîdê Şarezorî ya li Anatolî û Tirkiyê ye. Nûnerên herî giring ên terîqeta Qadiriye, ku piştî Neqşî-Xalîdiyê li Tirkiyeyê herî zêde tê hezkirin, bê guman malbata Şêx Telebanî ye. Helbet mirov dikare behsa bandora vê malbatê bike, xasseten ya tesewîfî, edebî û dînî ya bê navber û nêzî sedsalekê ku li Tirkiyeyê berdewam kiriye. Herwiha dîsa dikare bê gotin ku ev bandor rasterast nebe jî hê jî berdewam dike. Wekî ku di vê lêkolînê de jî tê dîtin, sofîyên kurd di sedsalên XVIII û XIX-an de, wekî ku di sedsalên berê de sofîgeriyê anîne Anatolyayê. Sofîgeriya kurdî jî bilî bandora xwe ya dînî û tesewîfî ya li ser Anatolyayê, bandoreke giran li jiyana çandî jî kiriye. Herwiha jî bilî vê, ew bandor xwedî gelek hêl û motîfên cuda ne. Ji ber vê yekê, ev mijara navborî li ber lêkolîneran û di biwarên lêkolîn û dîsîplînên cihêreng de radiweste.

Di dawiyê de, têgihîştin û awayê jiyana tesewîfî, herçiqasî di erdnîgariya kurdî de belav bibe jî, bêyî ku tişteki jî xavbûna xwe winda bike, heya roja me ya îroyîn maye û malbata şêxen Telebaniyan jî tenê mînakek jî wan e. Bê guman ew tekilî di nav sînoren çanda xwe de nemaye, bandor li erdnîgariyên cuda jî kiriye. Herwiha têkiliyên sedem-encamê yên vê mijarê ên cuda jî hene. Lêbelê ev tekilî pir berfireh in ku li benda lêkolînên nû ne.

ÇAVKANÎ

Abu-Manneh, B. (2012). “Vali Necip Paşa ve Irak’ta Kadiriyye Tarikatı”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*. 1/3. Karabük.

Ahmad, H. O. (2022). “Name-yi 123 Nefer ez Deraviş ve Mensuban-i Şeyh Ali Hâlis Tâlabânî der Şehr-i Senendec be Devlet-i Osmanî”, *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*. 8/15. Bingöl.

Ahmedî, C. (1395). *Tarixê Edebiyata Kurdî, Ez Axaz ta Cengê Cihaniye Evvel*, Seqiz: Gotar.

Akot, B. (2011). *Müştak-ı Bitlisi*, İstanbul: İnsan.

Ateş, S. (2002) “Muharrem Hilmi Kösetürkmen”, *DİA*, c.26, 275-276. Ankara.

Ateş, S. (2004). *İslam Tasavvufu*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.

Başçı, V. (2020). *Çok Dilli Bir Hiciv Ustası, Kadiri-Hâlîsî Şeyhi Rıza Talabanî ve Türkçe Şiirleri*, İstanbul: Avesta.

Başçı, V. (2022). *Şeyh Ubeydullah Nehrî ve TuHFetü’l-Ahbâb Mesnevîsi*, İstanbul: Avesta.

Bayrak, Mehmet (2004). *Kürdoloji Belgeleri II*, Ankara: Özge.

Bruinessen, M. v. (2015). *Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yalkut, İstanbul: İletişim.

Çabuk, F. (2013). “II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı – İran İlişkilerinde Kürt Aşiretleri Meselesi, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı. Kayseri.

Çelik, İ., (2019). “Tâlabânî, Abdurrahman Hâlîsî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek-2, 575-576. İstanbul.

Çelik, İ., Çelik İ. (2010). “Bir Sufî Şair: Abdülkâdir-i Gulâmî”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 42.

Çelik, İ., Dumlu M. (2018). “Kâdiriyye Tarîkatı Hâlîsiyye Şubesi Mürşidlerinden Elazığlı Hacı Ömer Hüdâyî Baba, Hayatı Eserleri Fikirleri”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/14.

Çetinsaya, G. (1999). “II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak’ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset”, *Divan*, 2. İstanbul.

Edmons, C. J. (1923). "A Kurdish Lampoonist: Shaikh Riza Tâlabânî", *Journal of The Royal Central Asian Society*, V. 22, 111-123.

Edmons, C. J. (2003). *Kürtler, Türkler ve Araplar*, (Wer. Serdar Şengül & Serap Ruken Şengül). İstanbul: Avesta.

Hamad, K. O. (2015). "Abdulkadir Talebânî'nin (Fâiz) Türkçe Şiirleri (İnceleme- Gramer- Sözlük)", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Konya.

Hurşîd Paşa, M. (1977). *Seyâhatnâme-i Hudûd*, (Çevirimeyazı: Alâattin Eset). İstanbul: Simurg.

Işık, İ. S. (2017). *A'dan Z'ye Kürtler, Kişiler, Kavramlar*, Kurumlar, İstanbul: Nûbihar.

Karademir, N. (2016). *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, İstanbul: Nûbihar.

Karademir, N. (2017). *Osmanlı'nın son yüzyılında Kürtler, Modernleşme, Merkeziyetçilik ve İsyân*, İstanbul: Nûbihar.

Kemal İnal, İbnü'l Emin M. (1988). *Son Asır Türk Şairleri cüz. VII*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Kıbrıs, M. (2015). "Mûr Ali Baba ve Tenbîhü's-Sâlikîn İsimli Eseri (Metin ve İnceleme)", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı*, İstanbul.

Kurdo, Prof. Q. (1992). *Tarîxa Edebyata Kurdî*, Ankara: Özge.

Nadirî, A. (1395). "Tehlîlê Însanşinaxtê Terîqatê Qadiri-Telebanî der Mentiqeyê Ovramanâtê Lehûn", *Mecelle-i Ferheng-İrtibatat*. 17/33.

Nikitine, B. (2008). *Kürtler*, İstanbul: Örgün Yayınevi.

Ömer, Şêx M. H. (1973). *el-Enfasu'r-Rehmaniye fî Behsîs-Silsileti'l-Qadiriye Telebanîyye*, Kerkûk: Şimal.

Rûhanî, M. (1382). *Tarîxê Meşahirê Kurd*, Urefa, Ulema, Udeba, Şu'era, c. II, Tehran: Suruş.

Sagniç, F. H. (2014). *Dîroka Wêjeya Kurdî*, Stenbol: Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.

Seccadî, A. (1389). *Mêjûy Edebî Kurdî*, Senendec: İntişaratê Kurdistan.

Telebanî, A. (1946). *Diwanî Şeyh Riza Telebanî*, Bexda: Çapxaneyâ Mearif.

Telebanî, M. (2001). *Şêx Riza Telebanî*, Jiyan, Perwerde, Bir û Bawerî, Şi'r, Hewler: Aras.

Telebanî, Şêx A. X. (1284) *Kitabu'l-Me'arif fî Şerhi Mesnewiyê Şerîf we mîn Kelamî eş-Şêx Evdîrehman*, Kirkuk: Riza Efendi Basmahanesi.

Tavakkoli, M. R. (2010). *Kürdistan Tasavvuf Tarihi*, çev. Mehmet Polat, İstanbul: Hivda.

Tenik, A. (2015). *Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Nûbihar.

Tenik, A. (2018). "Urfa'da Her Gün Yâd Edilen Bir Kâdirî Şeyhi: Dede Osman Avnî", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 23/40.

Tepeyran, E. H. (1998). *Hatıralar*, haz. Faruk İlkan, İstanbul: Pera Turizm Alaattin Eser Kitaplığı.

Terzibaşı, A. (2013). *Kerkük Şairleri*, Yeni Harflere Aktaranlar: Ali İhsan Öbek, Ayşe Taşralı, İstanbul: Ötüken.

Ülker, M. B. (2013). "Mustafa Saffet Yetkin", *DİA*, c. 43, 506-507, İstanbul.

Xeznedar, M. (2004). *Mêjûy Edebî Kurdî*, c. IV, Hewlêr: Aras.

Yüksel, M. (2018). "Kâdiriyye Tarikatı Hâlisiyye Şubesi Silsilesi ve Şeyh Abdurrahman Hâlis et-Tâlebânî", <https://mufity.blogspot.com/2018/09/kadiriyye-tarikat-halisiyye-subesi.html>